
УДК 811.

Сергій Яценко (м. Житомир)

НАЗВИ ХМІЛЬНИХ НАПОЇВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVII СТ

На основі широкого фактичного матеріалу староукраїнських пам'яток проаналізовано деякі давні назви хмільних напоїв, розглянуто їх походження та семантику, в окремих випадках звернуто увагу на дериваційні особливості та фонетичні зміни, що відбулися в процесі мовного розвитку, зроблено узагальнення щодо важливості цих назв у відтворенні матеріальної культури українського народу.

Ключові слова: *пиво, квас, мед, назва, термін, семантика.*

Назви напоїв — майже зовсім не вивчена група номенів староукраїнської мови (в академічній «Історії української мови» їм присвячено десь пів друкованої сторінки, переважно за матеріалами XVIII ст.) [11]. За своїм характером пам'ятки української мови XIV–XVII ст. не ряснують назвами напоїв, особливо хмільних, та все ж таки старовинні тексти містять загалом основну частину відповідних найменувань і дають змогу з'ясувати склад, формування та історію помономенів (гр. *πόμα* «напій»).

Варто сказати, що, як і нині, в старожитності було багато нагод до вживання хмільних напоїв: різні свята, зокрема храмові, хрестини, весілля, дружні зустрічі, приймання гостей, бенкети тощо. У Речі Посполитій XVI–XVII ст., до складу якої входила більшість українських земель, різні гостини й пиятики були поширеним явищем у магнатському та шляхетському середовищах [38: 185 — 192]. Польські писемні джерела повніше, ніж українські, зафіксували номенклатуру хмільних напоїв, гатунки яких ставали дедалі різноманітнішими. Оскільки застілля в українських військових, шляхетських і магнатських колах мало чим відрізнялися від польських, гадаємо, що й у старій українській мові назв напоїв було не менше, ніж у польській, які в нашій студії беремо до уваги.

До давніх назв на позначення напою належить *пиво* < **řivo*, пов'язане з дієсловом **řiti* «пити» [9 IV: 366]. Але варто відзначити, що це слово (пиво) в найдавніших слов'янських й українських писемних пам'ятках засвідчене також із первісною семантикою — «пиття» (пор. сучасний український номен **ПИТВО**): *кровь моѧ истинно естъ пиво* [39: 35]; *съсоудъ тѣ въ немъ же бѣ таковоє пиво опровратихъ* [35: 114]. Поки назва набула значення хмільного напою, сема *пиво* виражалася у спільнослов'янській мові іншим словом — *оѡ* [40: 404]. Як похідне від нього утворення в «Лексиконі славенороському» П. Беринди зафіксовано церковнослов'янську (дериват від *оѡ*) назву *оловина: напоѡ вшелѧкѡй кромѣ вина, напитокѣ, трѣнокѣ, питъе, напоѡи з пачменею, пиво* [14: 79]. Це слово трапляється ще в давньоукраїнських (1284 р.) пам'ятках: *медъ и оловину* [26 IV: 516]. У подальшому назва *оѡ* була забута в усіх слов'янських мовах, крім словенської, в якій функціонують лексеми *ol*, *vol* «пиво», *volar* «пивовар» (пор. лит. *alus* «пиво»; англ. *ale* «пиво» та ін., які зводяться до спільного індоєвропейського кореня *ǵlu-* «гіркий») [37: 70; 40: 404 – 405]. В окремих говірках сучасної російської мови продовжує вживатися назва *оловина* з деякими семантичними змінами: *оловина* — «осадки і залишки пива, браги» [30 XXIII: 189], *аланя* «пиво» [30 I: 231] та *лавина* «хлібна гуща, яка заливається водою, для приготування квасу» [30 XVI: 220]. Мабуть, давнім значенням помономена *пиво* (**řivo*) було «хмільний напій», про що свідчить наявність його в багатьох сучасних слов'янських мовах пор. пол. *řivo*, чес. *řivo* і т. ін.). Помономен *пиво* на позначення хмільного напою східнослов'янські пам'ятки засвідчують з XIII ст. [26: 390]. В українських пам'ятках XIV–XV і наступних століть лексема *пиво* — це назва хмільного напою: *питъ могоричь... пива за гривну* (1366 р.) [28 II: 145], *Просиль мя в домъ свой на пиво* (1565 р.) [32 II: 106], *cernisia, пиво* (1642 р.) [24: 119].

У досліджених пам'ятках староукраїнської мови виявлено тільки одну сортову назву пива — пшеницкое: *пива пшеницкого бочокъ пять* (1597 р.) [12]. Однак наступний контекст дає підставу припускати, що були й інші назви сортів пива, зокрема, житнє, гречане, вівсяне, ячмінне, оскільки саме таке збіжжя використовували для приготування солоду: *готовое збоже розное жита, пшеницы, гречки, **В**са, ечьмени дрѣгие позжавши тоє все молотили, продавали пива варечи, такъжъже продавали вар по двадцати золотых польскихъ* (1643 р.) [12]. Великим розмаїттям характеризуються старопольські назви пива за місцем виготовлення продукту, напр.: *řivo leszczyńskie, brzezińskie, smolińskie, wadowickie, kowieckie, końskowolskie* тощо. Між іншим, польський і український письменник XVI ст. С. Кльонович хвалив пиво, яке виробляли галичани [38: 495]. Очевидно, аналогічні назви були поширені і в українському середовищі, однак у пам'ятках досліджуваного періоду ми знайшли тільки назву *пиво кзданское* (1563 р.) [12] (від польського урбоніма Gdańsk).

На якісні та смакові властивості пива вказують виявлені в досліджуваних джерелах прикметники при помономенах *трояковыборное*:

пиво трояковыборное варите (1598 р.) та *смачнѣйшее* (1596 р.) [12]. Очевидно, колір напою, що сигналізував про його високу якість та добрий смак, передає назва *чорное пиво: отъ бочки пива чорного, отъ бочки меду питого, хто бы его за границу везъ* (1556 р.) [12]. У досліджуваних пам'ятках зафіксовано назву *праздничное пиво: в тую суботу прошлую на святой недѣли по Велицѣдни мѣца априла второгонадцат днѣя люди мои симоновские, пивши пиво праздничное, ишли до домовъ своих* [16: 91]. Очевидно, лексема позначала напій, який готували за особливою технологією, тому він смаком і відрізнявся від повсякденного. Прикметник *мартовое* вказував на час приготування пива [25: 466]. Між іншим, пиво вживали не тільки як хмільний напій, а й як компонент лікувального засобу: *с пивомъ ти надщесрдце въс болѣсти оуздоровляет*. (XVI ст) [12].

Основним продуктом для виготовлення пива було штучно пропущене хлібне зерно, якому в теплі й волозі давали прорости, а потім висувували. Позначалося воно успадкованою з давньоукраїнської мови лексемою праслов'янського походження *солодъ* < **solidъ*: *имали о(т) ихъ млинъ, на ка(ж)ды го(д), по дванадес(т) коло(д) соло(д)[у]* [28 II: 367 – 368].

У пам'ятках староукраїнської мови поряд із лексемою **ПИВО** фіксуються також похідні від неї назви, пов'язані з виробництвом та реалізацією позначуваного продукту. Місце продажу та розпиття пива називалося словом **ПИВНИЦЯ**: *а по коморах, по пивницяхъ навіть з огнем шукали*. (1649 р.) [12]. Апелятив на позначення особи, що варила пиво, фіксується і як антропонім: у *Демка Пивовара* (1584 р.) [12].

Із давніх давен звичайним нехмільним напоєм був *квасъ* < **kvasъ* «квас» (корінь той самий, що й у *кыс-нути*). Однак є припущення, що цей напій міг бути і хмільним, оскільки згадується поруч із медовим: [*Володимир Святославович*] *повелѣ ..медъ в бчелка(х). а в други(х) квасъ возити* [21: 37]. Якщо в наведеному контексті значення слова як хмільного напою не досить переконливе, то в пізніший період давньоукраїнської мови така семантика цього номена вже не викликає сумніву: *питише же многоѣ медъ и кв(а)съ и вино* (XII–XIII ст.) [26 IV: 208].

Залежно від сировини для виготовлення продукту, номен *квас* мав означення: *грушковий*: *и въ квасе грушковомъ* (1624 р.); *хлѣбовий*: *хлѣбовый квасъ* (XVI – поч. XVII ст.) [11]. Як і в пам'ятках давньоукраїнської мови аналізоване слово знову ж таки часто трапляється поряд із назвами хмільних напоїв: *бочокъ две исъ квасомъ, а третяя пивная бочка у стижарни* (1590 р.) [12].

В українській та інших східнослов'янських мовах і їх говірках досліджуване слово широко відоме, але як назва нехмільного напою. Пор. закарпатське *квас* «кислуватий напій, приготовлений на воді з хліба з солодом, а також із ягід, фруктів», «мінеральна вода» [7: 11; 6 I: 166], *поліське квас*: 1) «росіл у квашених буряках»; «напій із води, настояний на житньому хлібі»; 2) «квашені буряки»; 3) «страва, приготована на квасі»; 4) «кисла рідка їжа із капусти, буряків»; 5) «страва з

квасу з покришеною в нього зеленою цибулею»; 6) «напій із березового соку»; 7) «квашений гриб» [2: 382]; 8) *квас, кваси* «напій з лісових груш і яблук» [18: 168]; пор. також рос. *квас* «квас из печеного хлеба с солодом, квас медовый, клюковный, грушевый, яблонный» [4 II: 103]. У літературних українській та білоруській мовах *квас* позначає «кислуватий напій, приготований із житнього хліба або житнього борошна з солодом»; «напій із фруктів, ягід або меду»; «кислий настій із буряків, якого вживають до борщу» [29 IV: 131; 33 II: 676].

Праслов'янський номен **medъ* є праїндоевропейською спадщиною. При цьому привертає до себе увагу те, що праїндоевропейське слово **medъ^{h1}u-* поряд із значенням «бджолиний мед» могло виражати сему «напій, приготований із меду», «варений мед», «солодкий п'яний напій» [3: 603-605, 703], «хмільний мед» [37: 70].

Як можна міркувати на основі матеріалів із сучасних слов'янських мов, у праслов'янську добу номен **medъ* мав два значення: 1) «відомий солодкий бджолиний продукт»; 2) «напій на основі цього продукту». *Хмільний мед* був типовим напоєм у давніх східних слов'ян, про що свідчить, зокрема, те, що переписувач або редактор старослов'янського тексту словом *мед* замінив помономен *вино* 16 разів [22: 19].

Відносно приготування хмільного меду відомо, що бджолиний продукт варили на воді, а потім протягом 14 діб розчин бродив. Після ферментування в нього сипали хміль, від чого напій набирив міцність і силу [10: 139]. Давньоукраїнські літописи часто згадують цей напій. Ще в 945 році Ольга звертається до древлян зі словами: «*се ...иду к вам, да пристройте меды многы у города, идеже убисте мужа моего, да поплачюся над гробом его и створю тризну мужю своему...*» [31: 112].

Не менш популярним хмільним напоєм *мед* залишався і в староукраїнський період. Лексема зберігає свої лексичні значення, успадковані з давньоукраїнської мови, активно виступаючи також із значенням «легкий хмільний напій»: *А пить могоричь оу аньдрька оу дому лысого за двѣ гривнѣ вѣснии меду за гривну а пива за гривну* (1366 р.); *а ещѣ есми имѣ дали волю што бы собѣ держати, оу сочавѣ, один домѣ, а оу том домоу корчмоу не держати, ни пива варити, ни мед* (1434 р.) [28 I: 582].

Напій із меду ще в праслов'янській мові мав назву **medovina* — дериват із суфіксом *-in-* від **medъ*, що мала лише одне значення — «напій із меду». Цей помономен засвідчили й давньоукраїнські пам'ятки: *Се же ѣсть приносити къ олтареву млѣко і медъ і оловину или медовину* (1284 р.) [26 IV: 516]. Іменник *медовина* був добре відомий іншим слов'янським народам, зокрема словацька назва *medovina* позначає найдавніший медовий напій [19 I: 255]. В аналізованих текстах назву *медовина* ми не виявили, але в староукраїнській мові вона, поза всяким сумнівом, існувала, адже в окремих архаїчних говорах (закарпатських) назва збереглася — *медовина* «медове вино» [36: 182].

Для розрізнення значень лексеми мед «солодкий продукт» і «хмільний напій» вживалися прикметники *питый*, *питный* (пор. сучасне *питний* «придатний для пиття» [29 VI: 370]: *Панъ Юре Макаровичъ ... заграбил... // питого меду бочокъ семь* (1639 р.) [12]; *ляное насѣня виражити, потомъ стерти и питнимъ медомъ розвести* [32 II: 108]. Зафіксована також форма *пуйные* (тобто *пойные*, від *поити* «поїти»): *меды пуйные* (1597 р.) [12]. Хмільний напій міг позначатися і словосполучкою *солодкий мед*, адже її зафіксовано в одному ряді з іншими лексемами з аналогічною семантикою: *горілочки-аквавіточки, солодкого меду, п'яного пивця* [34: 378]. Припускаємо, що словосполучення *медъ квасный: отphaотелі, квасный медъ* [23: 291] також могло позначати хмільний напій (*квасный* тут, мабуть, «кислий», пор. грецьк. *ὄμφαξ* «нестиглий виноград» [5: 1176]). Варто згадати, що в російських пам'ятках XVI – XVII століть зафіксовані такі медові напої: *ставленные меды, медъ белый, красный, обарный, боярский* [13: 90]. Напевне, і в українській мові цього часу кількість помонимів на позначення хмільного меду також була значною.

Водний розчин ще з праслов'янських часів мав найменування *сыта* < **syta*, корінь той же, що й у *сытью* < **syty(jь)* «ситий» [21: 37–38], хоч єдиної думки про походження лексеми *сыта* немає. Ад'єктивований дієприкметник *сыченый* і прикметник *сытый* також конкретизували значення слова *медъ* – хмільний напій: *взял меду сыченого бочек десеть* (1584 р.) [12]. Похідне від *сыта* дієслово розсытити засвідчує «Повість временних літ»: *и повелѣ искати меду. Уни же шедше взяша меду лукно. бѣ бо погребено в княжи медуши. И повелѣ росытити велми. И вълѣти в кадъ в друзѣмъ колодѣзи* [17: 171]. Лексему на позначення дії на виготовлення напою з меду – *сычывати* й іменник на позначення частини відповідного процесу – *сыченье* зафіксували і староукраїнські пам'ятки: *Меды куповали и сычывали на вровичые свята* (1538 р.); *сыченье медовъ* (1538 р.) [32 II: 382]. Людину, що готувала хмільний мед, у давнину іменували *медосытца* «медодар»: *Медосытцы грошей десеть широкихъ* (1589 р.) [32 I: 425]. Для одержання хмільного напою розчин меду проварювали: *Владимеръ ... створи праздни(к) великъ. Проваръ меду* [23: 125]. Дієслово *варити* позначало приготування не тільки медового, а й будь-якого хмільного напою: *а тым же подданымъ костелнымъ куповать, продавать, питя вшелякого шинковать albo варить не боронили* (1579 р.) [27 III: 179]. Кількість пива або хмільного меду, звареного за один раз, позначалася віддієслівним іменником *варѣ*: *С корѣчомъ идетъ на воеводѣ... ѡтѣ варѣ кажѣдого по грошѣ* (1552 р.) [27 III: 184]. У сучасній українській літературній мові назва *сыта* тлумачиться як «мед, розведений водою, або медовий відвар» і вважається архаїзмом [29 IX: 206]. У розмовній мові *сыта* – «солодка вода, яку подають до куті» [15: 194]. Пор. білоруське *сыта* «страва із солодкої води та покришеного у неї хліба» та «страва з тертої картоплі» [8: 225]; російське *сыта* «підсолоджена медом або цукром вода» [20: 321].

У другій половині XVII ст. пиття меду, особливо у вищих суспільних колах, стало рідкісним. Як зазначає Ян Бистронь, «зникало воно разом із контушем і підголоною чуприною за стариною» [38: 126]. Але в народному середовищі мед як хмільний напій побутує досі, і назва *мед* має старовинне значення «легкий хмільний напій» (виготовлений із медової маси) [29 IV: 662]. Пор. ще: *мед-вино*, *мед-горілку пити* і т. ін. — «бенкетувати, гуляти, розпивати різні напої» (народно-поетичне) [Там само].

Отже, найдавніші праслов'янські назви хмільних напоїв пройшли тривалий шлях розвитку і продовжують функціонувати в сучасній українській мові.

1. *Боплан де Г. Л.* Опис України. — К., 1990 (переклад із французького видання 1660 р.). — С. 112–113.
2. *Вейтарт Г. Ф.* Названия пици в говорах Полесья // *Лексика Полесья*. — М.: Наука, 1968. — С. 366–444.
3. *Гамкрелідзе В., Иванов Вяч. Вас.* Индоевропейский язык и индоевропейцы / Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультур. — Т. 2. — Тбилиси, 1984. — С. 603–605, 703.
4. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 тт. — М., 1955.
5. *Дворецкий И. Х.* Древнегреческо-русский словарь. Т. 2. — М., 1958. — С. 1176.
6. *Дзендзелівський Й. О.* Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області: в 2 тт. — Ужгород, 1958 — 1960.
7. *Дзендзелівський Й. О.* Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я / В кн.: *Лексикографічний бюлетень*. — К., 1958. — Вип. VI. — С. 36–54.
8. *Дыялектны слоўнік Брэстчыны*. — Мінск: Навука і тэхніка, 1989. — 290 с.
9. *Етимологічний словник української мови: В 7 тт.* — К.: Наукова думка, 1982 — 2006.
10. *Этерлей Е.Н., Кузнецова О.Д.* Неизвестное в известном: Рассказы о словах. — Л.: Наука, 1979. — 143 с.
11. *Історія української мови. Лексика і фразеологія*. — К., 1983. — С. 386 — 387.
12. *Картотека Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.* Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.
13. *Костомаров Н.И.* Очерк домашней жизни и нравов великорусскаго народа в XVI и XVII столітьяхъ. — СПб, 1860. — 215 с.
14. *Лексикон словеноросійкий Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука: Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом*. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 271 с.
15. *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. — К.: Наук. думка, 1974. — 260 с.
16. *Луцька книга 1561 року*. — Аркуш 91, ф. 15, опис 1 справа 1.
17. *Львов А. С.* Лексика «Повести временных лет». — М.: Наука, 1975. — 367 с.
18. *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссіян. // *Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія*. — К., 1991. — С. 52–169.
19. *Народы зарубежной Европы / Под ред. А. С. Токарева, Н. Н. Чебоксарова*. — М.: Наука, 1964. — Т. 1. — 999 с.; Т. 2. — 639 с.
20. *Немченко В.Н., Синица Я.И., Мурникова Т. Ф.* Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики / Под ред. М.Ф.Семеновой— Рига, 1963. — 362 с.
21. *Німчук В.В.* Давньоруська побутова лексика // *Мовознавство*. — 1981. — № 6. — С. 30 — 40.
22. *Німчук В.В.* З історії формування давньоруської редакції старослов'янської мови // *Мовознавство*. — 1985. — № 3. — С. 17 — 25.
23. *Полное собрание русских летописей*. — Т. 1: *Лаврентієвська летопись*. — Вип. 1.: *Повесть временных летописей / Изд. 2-е*. — Л., 1926. — 580 с.

24. *Славинецький Є.* Лексіконъ латинский // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 59 – 420.
25. *Славинецький Є., Корецький-Сатановський А.* Лексікон словено-латинський // Там само. – С. 423 – 541.
26. Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесов. – М.: Русский язык, 1988 – Т. 1 – 4.
27. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: В 12 тт. – Львів, 1994 – 2005.
28. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 тт. – К.: Наукова думка, 1977 – 1978.
29. Словник української мови: В 11 тт. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
30. Словарь русских народных говоров / Гл. ред Ф.П. Филин. – Л.: Наука, 1965 – 1985. – Вып. 1-23.
31. Софонович Феодосий. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передмова, коментарі Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К.: Наукова думка, 1992. – 336 с.
32. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XVI – XVIII ст. У 2-х кн. / Підгот. до вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. – К. – Нью-Йорк, 2002.
33. Тлумачны слоўнік беларускай мовы: У 5тт. – Мінск: Выд-ва АН БССР: Навука і тэхніка, 1977–1984. – Т. 1–5.
34. Українська поезія. Середина XVII ст. / Упорядн., вст. ст. та прим. В.І. Клеютня, М.М. Сулими. – К.: Наукова думка, 1992. – 679 с.
35. Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. Подгот. О. Я. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон / Под ред. С. И. Коткова. – М., 1971. – Т. 6. – 768 с.
36. *Чопей Л.* Русько-мадярський словарь. – Будапешт, 1883. – 444 с.
37. *Черных П. Я.* Очерк русской исторической лексикологии. (Древнерусский период). – М.: Издательство Московского университета, 1956. – 243 с.
38. *Bystron J.St.* Dzieje owuczajów w dawnej Polsce: wiek XVI – XVIII. – Т. II. – Wyd. 3-e. – Warszawa, 1976. – 626 s.
39. Slovník jazyka ztaroslověnskeho. – D. 3. – Praha, 1982. – 671 s.
40. *Snoj M.* Slovenski etimoloski slovar. – Ljubljana, 1997. – 900 s.

Sergiy Yatsenko

NAMES OF HEADY DRINKS
IN UKRAINIAN LANGUAGE IN XIV–XVII CENTURIES

On the base of wide, actual material of old ukrainian sources were analyzed names of heady drinks, observed their origin and semantics, in some cases attention was payed to their derivational and phonetical changes, that occurred during the process of their development.

Keywords: beer, kvass, honey, name, term, semantics.